

МЕДІА-ПУБЛІЦИСТИКА

УДК 812.161.2.811Квітка-Оснoв'яненко.92

Олександр Александрoв

МАСОВО-КОМУНІКАЦІЙНІ МОДЕЛІ «ЛИСТІВ ДО ЛЮБЕЗНИХ ЗЕМЛЯКІВ» ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Стаття присвячена аналізу твору видатного українського письменника як явищу масової комунікації. Установлюються ментальні платформи, апелюючи до яких Квітка досягає необхідного контакту з реципієнтом — селянством. У виявлених у ході дослідження комунікаційних моделях розмежовуються модель світу та прищеплене до неї семантичне поле як частини єдиного цілого. Описані засоби, за допомогою яких автор «Листів» намагається вплинути на поведінку читачів.

Ключові слова: *Квітка-Оснoв'яненко, масова комунікація, комунікаційні моделі публіцистики.*

Статья посвящена анализу произведения выдающегося украинского писателя как явлению массовой коммуникации. Определяются ментальные платформы, апеллируя к которым Квитка достигает необходимого контакта с реципиентом — крестьянством. В установленных в ходе исследования коммуникационных моделях разграничиваются модель мира и прикрепленное к ней семантическое поле как части единого целого. Описаны средства, при помощи которых автор «Писем» пытается воздействовать на поведение читателей.

Ключевые слова: *Квитка-Оснoв'яненко, массовая коммуникация, коммуникационные модели публицистики.*

This article analyzes the work of the famous Ukrainian writer as phenomena of mass communication. Establish mental platform, appealing to which Kvitka is necessary contact with the recipient — the peasantry. In the study identified communication models differentiated model of the world and attached to its semantic field as part of a whole. We describe the means by which the author of «Letters» tries to influence the readers.

Key words: *Kvitka-Osnovyanyenko, mass communication, communication models of publicism.*

Літературно-публіцистична спадщина Григорія Квітки-Основ'яненка невелика за своїм розміром. Але його російськомовні «Письма к издателям» (1916–1917), «Письма к Лужницкому Старцу» (1822), «Званные гости» (1840), «Мемуары Евстратия Мякушкина» (1841) та лист до видавців «Русского вестника» (1843), а також написані українською мовою «Супліка до пана іздателя» (1833), «Шпигачки, або по-московському епіграми» (1833) та «Листи до любезних земляків» (1839) є особливою сторінкою історії української журналістики. Більшість із цих творів з'явилась у період повної відсутності політичного життя та можливості існування або, бодай, зародження суспільної думки. Вони сприяли становленню культури діалогу, обміну інформацією, баченню історичної перспективи. Своєю художньою творчістю письменник стверджував ідею самобутності українського народу, започатковуючи тим самим розвиток міжкультурного діалогу. Відома його наполегливість у відстоюванні права українців на «малоросійську літературу», яке ставили під сумнів деякі російські націоналісти від літературної критики.

На літературно-публіцистичному терені Квітка започаткував різноманітні, укорінені у відповідних ментальних платформах, масово-комунікаційні моделі. Реконструкція ментальних платформ соціальної та масової комунікації раннього періоду корисна, оскільки вони, незважаючи на те, що набір їх більш-менш обмежений, почасти актуалізуються ще й сьогодні.

Під масово-комунікаційною моделлю я розумію привнесenu відповідною ментальною платформою модель світу зі своєю структурою, до якої автор прищеплює необхідну інформацію. При цьому йдеться про можливість нашарування на таку модель не лише звичайної чи соціально значимої інформації, а й складних за своєю будовою семантичних полів пропагандистського або публіцистичного змісту, політичних, історичних та соціальних концепцій.

Ментальна платформа як основа масово-комунікаційної моделі подразнюється та викликається автором з глибин колективного підсвідомого для встановлення з реципієнтами контакту, необхідного для трансформації семантики.

Теоретичні принципи дослідження публіцистичної комунікації стисло викладенні мною в праці «Базова модель публіцистичної комунікації» [1]. Однак закладені в ній ідеї потребують подальшого роз-

виту та уточнення, а це дозволяє зробити лише занурення в текст з його масово-комунікаційними потенціями.

Метою цієї статті є встановлення типів масово-комунікаційних моделей «Листів до любезних земляків» Г. Квітки-Основ'яненка та визначення їх структури, тобто зв'язків картини світу та людини з нашарованим на них інформаційно-семантичним полем. *Завдання* полягає у встановленні принципу (принципів) синтезу ментальної платформи та авторської концепції в органічне ціле, здатне вплинути на реципієнтів. Важливо також знайти у світі, як його бачить Квітка, місце, що він відводить людині, а також визначити функції, покладені на неї автором.

Варто застерегти, що «Листи» Квітки-Основ'яненка навряд чи можна назвати публіцистичним твором, оскільки тут немає полеміки та опонентів у звичному розумінні цього слова. Вочевидь, є підстави вбачати в «Листах» синкретичну форму кількох видів комунікації: морально-релігійну, масову та суспільну, котрі остаточно ще не відокремилися одна від іншої. Разом із тим твір є показовим у сенсі усвідомлення дослідниками основних закономірностей становлення друкованих видів комунікації в Україні часів переходу їх від релігійно-полемічного періоду до суспільно-політичного.

«Листи до любезних земляків» Квітки-Основ'яненка написані за часів його роботи в губернській управі Харкова з абсолютно прозаїчною метою: вони мали переконати селян у необхідності сумлінно працювати та сплачувати податки. Тож пропагандистська складова «Листів» очевидна. Їх автор — не письменник, а чиновник, якого на цю працю благословило «начальство».

За своєю жанровою формою твір Квітки-Основ'яненка є циклом із кількох невеличких листів. Їм передує коротка передмова до читачів, соціальний статус яких вказано зі всією чіткістю, це українське селянство, а точніше, як можна зрозуміти з самих листів, селянство Слобожанщини (Харківської губернії). Перший лист описує суспільно-політичний устрій Російської імперії та Харківської губернії зокрема. Другий обґрунтовує необхідність сплати державних податків та досить детально пояснює, на що вони йдуть. Третій лист застерігає від відокремлення молодих подружніх пар від селянських сімей, яке веде до збіднення, розпаду роду та втрати ним землі. У четвертому, останньому, листі протиставляються два персонажі, один з яких підтримує

«російський світ», а другий сприяє його руйнації. Перший здатний трудитися та сплачувати податки, тоді як його антипод не може, тому що не знає міри у вживанні горілки. Крім того, є коротка, в 10–12 рядків післямова. Але це цілісний твір, його поділено на листи-частини умовно, за змістом; жоден з листів окремо не друкувався.

Лист як жанрова форма української церковно-релігійної, суспільної та публіцистичної комунікації характерний для раннього періоду, починаючи з часів Івана Вишенського й закінчуючи Пантелеймоном Кулішем, не випадково. Адже він дозволяє виокремити конкретну групу реципієнтів та встановити з ними, шляхом апеляції до відповідних ментальних платформ, щільний комунікативний контакт.

Квітка-Основ'яненко використовує для встановлення контакту з селянською читацькою масою дві моделі світу. Перша укорінена в архаїчному, сягаючому поганських вірувань, культурі роду та землі. Друга ґрунтується на церковно-релігійній, точніше, християнсько-православній, ментальній платформі.

Подразнюючи першу, сімейну-родову-земельну, ментальну платформу автор звертається, як свідчить назва твору, не просто до читачів-селян, а до земляків, тобто до тих, з ким він живе на одній, рідній, землі. Уже в передмові Квітка налаштовує реципієнтів на патріархальний лад, пише, що зробити це йому «подозволило начальство, бо, як батько за дітьми, так воно догляда, щоб вам усім було добре жити». «Знаючи, як ви, земляки мої любезні, любите читати або слухати, хто вам чита розумну книжку, і перенімати усе добре, і бачачи, що мало вам трапляється таких книжок, бо на усяку книжку треба грошей, та і з грішми не дотовпишся їх купити, от я доложився нашому начальству — бо без нього не треба нічого робити, хоч би ти і думав, що воно дуже гаразд буде, — отже-то начальство і дозволило мені або всім до вас писати, та усе по-нашому, щоб усякому розумно було і щоб ви усе до слова розібрали, не толкуючи його по-своєму» [2, 314]. Написав передмову «земляк ваш», а післямова закінчується словами «земляк ваш Основ'яненко» [2, 334]. У текстах «Листів» слова земля та земляки також вживаються не один раз.

Земля як географічний простір позбавлена в листах точних координат (незрозуміло, йдеться про всю величезну за своєю територією Харківську губернію — до 1835 року вона називалась Слободсько-Українською — чи лише про її частину), але функціонально це необ-

хідний автору комунікаційний простір. Він горизонтальний за своєю природою.

Разом із тим рідна земля (земля роду!) — це частина величезної території Російської імперії, яка сприймається автором та, відповідно, й читачем, через призму міфологічного світобачення, а описується за допомогою бінарної опозиції своє — чуже як різновиду корінної пари життя — смерть. Територія Росії — простір життя, який з усіх сторін оточений смертельними ворогами, тому «грядиці» держави мають бути надійно захищені солдатами: «А скільки їх є у нашому славному царстві? А скільки їх таких скрізь по грядиці? І против турків, і против черкесів; і до німців треба, і у Сибірі треба, бо скрізь наша грядиця; хоч і замирення, хоч наших і бояться усі, та усе ж треба, щоб військо стояло наготові побіля грядиці, та ще щоб немала і сила!» [2, 317–318]. У такий спосіб створюються альянси, які активізують в уяві читача міфопоетичну картину світу. Часові параметри картини світу прописані, м'яко кажучи, слабо. Власне історична концепція тут відсутня, її функції виконує міфологія. Плин часу відтворюється за допомогою опозиції, яка зафіксована в архаїчних міфах про творення світу, це опозиція хаос — порядок.

Архаїчна ментальна платформа, з її кульгом роду та землі, виконує в «Листах» функції носія особливої концепції, суть якої складає ідеалізація міцної заможної селянської родини — найважливішої складової чинного суспільно-політичного устрою. Голова такої сім'ї — чоловік, який щоденно трудиться. Він може випити чарку горілки «для здоров'я», але не зловживає нею. «У такого чоловіка, глядіте! По господарству усе справно, хазяйство і роботи йдуть добре, ні у чому йому замішки нема, жінка його шанує, слухає, поважає, хвалиться людям; діточки на порядках, звичайненькі, або у школі вчать, або у ремесстві где, або і дома помагають батькові. Люди його поважають, що скаже — слухають, совіти приймають, коли у чім який резонт скажуть, то й вірять, бо знають, що він ніколи і ні задля кого не збреше. Усюди, коли що трапиться, усюди так говорять: «Йому можна повірити, він чесна душа, він непитуший, він не збреше». Начальство поважа його і усяке діло йому певно повірить. У церкви божої його первого побачиш; зна, що стоїть перед самим богом, так і стоїть, так і молиться. І сам батюшка-панотець його поважа, посіща його і розумні речі з ним беседує» [2, 330].

Його антиподом виступає селянин, який зловживає горілкою, що несе небезпеку не лише йому, а й установленному порядку та навіть самій державі. Звертаючись до такої людини, Квітка перетворюється на проповідника. Автор пише, що Бог відступився від п'янички, «і людям гидко дивитися на нього». У такого немає сил на роботу, а коли проходить повз церкву, то не в змозі підняти руку, щоб перехреститися.

«А йде ж то, так сміх і дивитись на нього! йде, спотикається, то почне хвабровати, буцім він і зовсім чоловік, потужиться, випрямиться, от і пішов, пішов, пішов, та далі... тиць! У голові закрутилось, спіткнувся, вдержався, вп'ять би то йти, так вже нема тієї сили, йде — не йде, тюпа на однім місці, силкується повернути направо, а голова переважає наліво, та диба-диба, диба-диба... та наткнувся на тин або на пеньок... Плюсь!.. Тут і звалився, і захріп неборак, думаючи, що він дома спить на подушках» [2, 331].

За Квіткою, нездатний працювати на землі селянин йде шляхом виродження, оскільки втрачає підтримку життєдайних сил роду та землі. Зазвичай, не виконувати своїх селянських обов'язків може і людина, яка не зловживає горілкою. Квітка включає до тексту «Листів» невеличку вставну притчу про діда, якого пан на літо приставив до пасіки. А той, замість того щоб поратися біля бджіл, весь час сидів біля куреня та бідкався, що у нього дуже багато роботи. А тут «вже й половина літечка». Приїхав пан. «Кинувся пан улики обглядати... Батечки! Інша колодка пропала, інша ізматчилась, у іншій хоч і був ройок, так від недогляду полетів до добрих людей...

Досталося ж тому пасічникові, що так добре доглядів, що діла, казав, багацько було, а сам не робив його, а тільки журився об ділі» [2, 323].

Ще однією смертельною загрозою суспільно-політичному устрою, який ґрунтується на міцній селянській родині, працездатній та спроможній сплачувати податки, у «Листах» виступає відокремлення молодих подружніх пар від сім'ї. Після такого відокремлення бідніють навіть заможні хазяї. «Оженили сина, не встигли гаразд відгуляти весілля, і зашпори після втрати не зійшли, а вже молодожон і напав мокрим рядном: «Відділяй мене, батьку! Я сам по собі хочу бути хазяїном. Чого мені з рук дивитись? Я не хочу бути робітником на братів. Віддай моє. Як зумію, так і господарюватиму». Нічого батьку робити.<...> Пішло усе за вітром, звівсь і батько, як і син, нінащо!..» [2, 325–326].

Як протилежність історії збіднілої сім'ї Квітка переповідає ще одну притчу («приповідь»). У ній йдеться про чоловіка, у якого було п'ять синів. Сім'я дружно жила разом, а коли старий занедужав, сини запитали, що їм робити після його смерті, розділитися чи ні. Батько у відповідь подав їм пучок зв'язаних вербових прутиків, який жоден з синів переломити не зміг. Тоді батько сказав, що якщо вони будуть жити разом («укупі»), то не зазнають ніякої біди.

Як про приклад сімейно-родової єдності та сили Квітка пише про російську селянську общину, ідеалізовану в слав'янофільському дусі. «Подивіться, як воно у москалів йде? Не тільки рідні брати, та й братові сини, та і їх діти повиростають, зовсім люди, поженяться, діток придбають, та й помишлення нема виходити з сім'ї. Усі живуть ув однім дворі, хата побіля хати та і вп'ять хата; прикуплять двора (прикуплять, а не так, як наші, що продають) та ще хати ставлять, та усі укупі, душ тридцять у сім'ї... аж скільки ж тут рук? А скільки вони у день уроблять? А скільки зароблять? Та усе ж то докупи, докупи, чи хлебушку, чи денежки докупи складають... тим у них усього є, і ще і багато є» [2, 328].

Письменник чітко вказує селянинові його місце в описаному ним світі. Квітка до дрібниць пояснює читачеві, що для людини, яка хоче працювати, робота завжди знайдеться, чи то на своїй землі, чи то на хазяйській. Проповідник-наставник селянських мас навіть дає поради, як накопичити гроші, необхідні для сплати податків.

«Або ось як я вам совітую: зроби усяк собі скриньку і забий кришку наглухо, а в кришці проріж дірку, щоб тільки п'ятак або цілковий проліз, та тільки що прийдеш додому з грішми, що бог тобі дасть або заробити, або продати що, то з тих грошей розщитай, скільки тобі треба пропитатись на день або на тиждень, як у тебе робота йде, то таку часточку заховай, а останні укин' у ту скриньку, що я кажу, та й заховай її бережненько, та вже ні жодним способом не посміє відтіля узяти ні одного шага, хоч позич, сяк-так перебийся, а не смій відтіля нічого виняти: то все казенне, хоч ти ще і не зніс, воно ще в тебе, та вже ти його обіщав у казну, і тратити його такий же гріх, якби ти потратив те, що на церкву божу обіщав. По закону, однаковісінько за потрату церковної суми і казенної» [2, 319].

Квітка не лише програмує поведінку селянина, а й, вживаючи відповідну форму дієслова, наказує йому активно діяти. Ось прикла-

ди стилю письма: «менш говори, а більше роби»; «розщитуй тільки добре»; «потурай такому» (тобто тому, хто не працює, а розмовляє); «не здавайся на опісля»; «зность, здолай милость»; «завсегда молись за царя»; «учи і дітей сьому»; «треба усякому те робити, що закон повеліва» і т. п.

Як бачимо, семантичне поле масово-комунікаційної моделі, укоріненої у культурі роду та землі, представляє собою корінну бінарну опозицію життя — смерть. Воно є риторично-нарративним варіантом міфопоетичної моделі світу та людини. Ради блага людини пропонується зміцнювати зв'язки з рідною землею та із захищаючим усіх світом.

Завдяки використанню другої, православно-християнської моделі, світу, Росія та Харківська губернія вписуються в «Листах» не лише у фізичний, а й символічний світовий простір. Основним його параметром є сакральна ієрархічна вертикаль, яка покоїться на просторовій опозиції небо — земля, царствіє небесне — царство земне. Опозиція верх — низ в її християнському тлумаченні надає моделі світу двомірність та привносить в неї аксіологічне наповнення, тобто додаткову семантику. Персонажами, які втілюють собою цю опозицію, є Бог на небесах та цар на землі.

Порядок, який сьогодні досягається дотриманням законів та гарантує захищеність населення, був не завжди.

«Отже-то: як ми живемо мов у бога за дверма і не знаємо ніякого лиха, не боїмося за своїми салдатушками ні з землі, ні з моря ніякого неприятеля, спимо собі уночі без страху, *щоб харцизи — як колись бувало у старовину, не за нашої пам'яті,— нас не обідрали*; ходимо по дорогам бог зна як далеко з хурою і не боїмось ніяких злодіяк і розбойників, бо їх усюди попередали наші начальники; не думаємо, щоб хто наше сіно покосив, наш хліб або скотину відняв, нашу хату спалив,— бо є на се судящі, вони зашитить і по правді зроблять; коли ж, кажу, мені так гаразд, що я не боюсь нічогісінько, то треба ж і мені чим-небудь прислужитися, царський указ сполнити і поміч по силам дати» [2, 318; курсив мій. — О. А.].

Моделі світу, що ґрунтуються на християнсько-православній та сягаючої культурі роду та землі ментальних платформах, відтворенні в «Листах», як бачимо, за допомогою бінарних опозицій своє — чуже, небо — земля, порядок — хаос; усі вони дотичні корінній опозиції — життя — смерть. До них, цих моделей з їх чіткими структурними

ознаками, прищеплюються відповідно дві концепції, які автор хоче донести до читача. Та не лише донести, а й допомогти людині знайти своє місце у відтвореному ним світопорядку. Більше того, він прагне чітко вказати на нього селянинові та пояснити, що робити; спонукальна функція тексту, як і пропагандистська, тут цілком очевидна.

Основу семантичного поля, зокрема концепції, «Листів», яка нашаровується на другу, християнсько-православну, модель світу, складає опис суспільно-політичного устрою держави та конкретної губернії. Авторське тлумачення суспільно-політичного устрою використовується не для ствердження імперської ідеології, а як соціально-регулятивний інструментарій. Тут також витримані горизонтальні та вертикальні (ієрархічні) параметри. Найважливіша ознака його — порядкованість.

Уже в першому листі описується територіальний устрій, станова система (селянство) та органи управління (начальство). «Царство наше таке велике, що й нема його більшого. На усі чотири сторони скільки тисячів верстов воно сягнуло, так що і розказати трудно! А у такім великім царстві скільки є усякого народу? Тут вже не тисячами їх треба лічити, а мілліонами. <...> Трохи народу? Треба ж їм порядок дати, треба кожного зашити. Ось для сього і є губернії, от як і наша Харківська, що і в ній народу усякого є більш мілліона з женським полом»[2, 314–315].

Квітка-Основ'яненко продовжує: «А в губернії уїзди, в уїздах — села та слободи. От тим-то усяка губернія розписана на уїзди, а що люди по уїздам у слободах та у селах живуть, так ті розписані по своєму сорту, і усе особе. Войськові обивателі, економічеські, казені кресняни, виморочні, поміщичі, ільготні, отставні салдати і усякий який є народ, усі розписані по своєму чину і усякому сорту; у усякому селі і слободі є свої начальники, а над ними — судящі і командири у уїздному городі, а над тими уїздними є у губерньському городі, а над всіми їми є губернатор, та ще і генерал-губернатор» [2, 315].

У такій ієрархічно побудованій державі порядок забезпечується тим, що всі дотримуються закону. Дотримання ж «святого закону» гарантується знову ж таки вертикаллю управління. На вершині піраміди — цар:

«А усьому сьому народові, хоч салдатам, хоч мужикам усякого сорту, і купцям, і панам, і судящим, і усім-усім, хто є у нашому царстві,—

одна голова, один начальник, один государ наш, імператор Николай Павлович, нехай його бог для нашого, і дітей, і унучат наших щастя довго на світі продержить у щасті і у здоров'ї! **Як бог на небесах, так він у нас на землі!** І що то? Як отець милосердний! Таки словно **як батько у сім'ї** вбивається за усіх, доглядає за усіма, щоб усім було порівно чи роботи, чи достатку і щоб ніхто з його дітей ні жодного не зобидив, так він, його імператорське величество, ніч і день трудиться, над усім догляда, начальників поставля усюди і якомога повеліва і укази посила, щоб усюди була правда, щоб ніхто не смів нікого і нічим ізобидити, а коли є обиджений, оборонити його, захистити; і усюди-усюди повеліва доглядати, щоб усе було по порядку [2, 316; підкреслено мною. — О. А.].

Антитезою такому суспільно-політичному порядку виступають «замішательство, непорядки», результатом яких може бути смертельно небезпечний хаос. Сили держави направлені на захист від зовнішнього ворога, «усяк сполня святей закон, що цар повеліва»: «Воєнні, і генерали, і охвіцери, і усяк салдат, тільки прийде царський указ, як раз, зібрались і пішли... куди ж? На границю, боронити нас від неприятеля... <...> [Солдату] не страшно і вбитому бути, бо він є мученик, пострадав за віру святу християнську» [2, 317].

Але існують й внутрішні деструктивні сили, які несуть загрозу порядку. Це егоцентричні інтереси мас населення. «Там Михайло з Микитою об леваді — примером кажучи, там данилівці з деркачівцями об скотині, там люботинці гіївцями о лісі, там богодуховці з синянцями об тім, там таки з такими об другім, та й господи!» [2, 315]. Порядок та справедливість підтримуються судами, та суд же не один має бути, а й вищий, щоб можна було скажитися, коли людину «ізобидють». «Скільки ж таких судів? І усі доглядають, щоб усюди була правда!» [2, 318].

Таким чином, семантичне поле, нашароване на християнсько-православну модель світу, за своєю структурою гомогенне структурі цієї моделі. Опозиція порядок (життя) — хаос (смерть) складають основу і моделі, і семантичного поля.

Отже, основним принципом синтезу моделі світу та семантичного поля в комунікаційну модель відповідного типу в «Листах» Квітки-Основ'яненка є подібність їхніх структур, гомогенність. Перша комунікаційна модель, пов'язана із ментальністю, що сакралізує рід і

землю та встановлює між ними містичні зв'язки, світ первинний, а людина вторина. Бінарна опозиція життя — смерть спроектована тут на зв'язки між, з одного боку, родом та землею, з іншого — людиною, яку відцентричні сили відривають не лише від землі, а й від Бога, світу взагалі.

У другій комунікаційній моделі, яка укорінена в християнсько-православну ментальну платформу, артикуляційні функції і на рівні моделі світу, і на рівні семантичного її наповнення виконує бінарна опозиція хаос — порядок. Росія як упорядкований світ у творі балансує між хаотичним станом, який подолано, та постійною загрозою повернення до нього. Сили, котрі підтримують сталість світопорядку, який створюється волею царя та його «святих законів», а це судочинна система та збройні сили, повністю залежать від людини — селянина, який сплачує чи не сплачує податки. Квітка програмує поведінку свого читача, всіляко спонукаючи його до виплати необхідної суми. У цьому випадку людина (люди) первинні стосовно світу, в який направлені їх інтенції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Александров О.* Базова модель публіцистичної комунікації / Александров Олександр // *Діалог : Медіа-студії : Збірник наукових праць* / [відп. ред. О. В. Александров]. — О. : Астропринт, 2013. — Вип. 15. — С. 7–16.
2. *Квітка-Основьяненко Г. Ф.* Листи до любезних земляків // *Твори: у 8 т.* — К. : Художня література, 1970. — Т. 8. — С. 314–334.

Одержана 3.09.2014